

TH. HAAKMA WAGENAAR ALS OUD-UTRECHTENAAR

De 70ste verjaardag van de architect Th. Haakma Wagenaar is aanleiding om de aandacht te vestigen op de vele en veelzijdige bijdragen die deze kenner van middeleeuwse architectuur en geschiedenis, en die van Utrecht in het bijzonder, op historisch terrein heeft geleverd. In dit nummer wordt door verschillende auteurs een aantal aspecten hiervan belicht en met tekeningen van Haakma Wagenaar geïllustreerd.

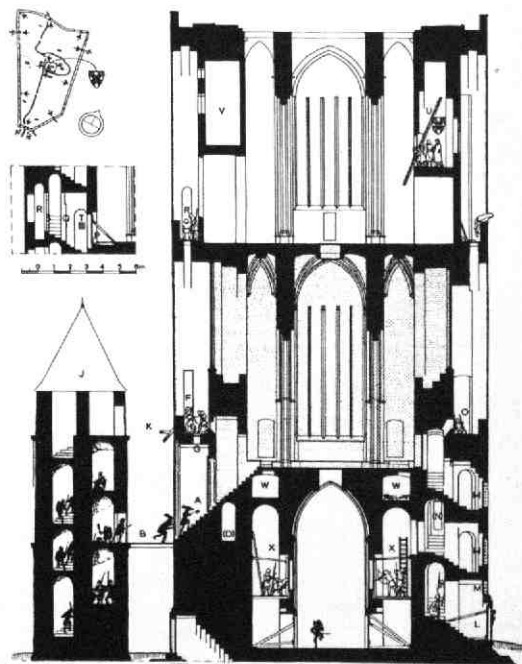
TH. HAAKMA WAGENAAR EN DE STAD UTRECHT

Eén ding hebben beiden gemeen: de Domtoren. Het was de Domtoren, die niet alleen Toon Haakma Wagenaar tot zijn vak bracht, maar die ook de manier bepaalde, waarop hij dat zou gaan uitoefenen: waar is hij intensiever mee bezig geweest dan met de gotiek? Hoewel ik het uiteraard niet meemaakte, kan ik me voorstellen, hoè de Domtoren hem als jongen fascineerde, biologeerde. Hij moet de restauratie met argusogen gevolgd hebben, want hij weet vrijwel van dag tot dag, waar men mee bezig was. Uit dit waarnemen groeide een onovertroffen kennis van dit unieke monument, waarvan 't belang buiten onze grenzen eigenlijk nooit voldoende is onderkend - ook dáárvoor heeft hij een verklaring. Gelukkig kunnen we sedert 1975 enigermate delen in deze kennis dankzij het „Memorandum Domtoren“ (1). Weliswaar was de opslag aan de kleine kant en deed de reproductietechniek de verzichtstekeningen niet geheel recht - we moeten dus trachten het uitkomen van een „tweede verbeterde (maar dan in technische zin) druk“ te bevorderen (2)! -, maar de essentie van zijn visie is daarin toch vastgelegd. Een visie (3), die verhelderend werkt op het inzicht in het totale middeleeuws bouwen, op de vanzelfsprekendheid waarmee tradities werden gecontinueerd en waarop sacrale aspecten de vorm beïnvloedden.

Zo maakt hij duidelijk, welk een beveiligende werking de Michaelskapel als gewijde ruimte had voor de bisschop, die zich daarboven in geval van nood kon terugtrekken. De indruk die, 1½ eeuw vóór de bouw van de Domtoren, de moord op aartsbisschop Thomas Becket in de kathedraal van Canterbury op de hele Christenheid had gemaakt toont wel aan, hōe zwaar het „gewijd zijn“ van een ruimte ook bij politieke strijd meetelde!

Details, proporties, onregelmatigheden ziet en overziet Haakma Wagenaar altijd net iets eerder dan een ander, en hij houdt ze beter vast. Vanuit een arsenaal aan kennis komt hij daardoor dikwijls tot verrassende hypothesen over de ontwikkelingsgeschiedenis van een gebouw of van een gebouwvorm. Hypothesen, die hij daarna langs alle denkbare lijnen tracht te verifiëren.

Een voorbeeld: toen hij twee jaar oud was, werd de spits van de Domtoren vernieuwd; hij heeft de oude dus niet bewust gekend. De commissie was van mening, dat de bestaande helling niet de oorspronkelijke was en stelde een steilere helling voor. Haakma Wagenaar krijgt (later) zijn twijfels en vergelijkt alle bestaande oude afbeeldingen met van de zelfde standpunten uit genomen foto's. Een en ander wordt bijeengebracht in een artikel in het jaarboek van Oud Utrecht 1938 (4). Hoe overtuigend dit artikel ook was, tōch blijft menig een geloven dat de commissie juiste beslissingen had genomen. In de trant van „wel aardig uitgezocht, maar Cuypers c.s. zullen het toch wel bij het rechte eind gehad hebben“. Het bewijs

Tekening 3 De zwarte krijgslieden zijn de aanvallers, de witte behoren tot de bisschoppelijke lijfwacht. De sacrale ruimte (Michaëlskapel) is gespikkeld aangeduid.

Uit: Th. Haakma Wagenaar, Memorandum Domtoren. Architectuur en bouwgeschiedenis, 1975

voor de juistheid van zijn visie kwam pas 20 jaar later. Er werd een opmeting gevonden van de constructie van de kap, zoals deze was vóór de restauratie. Gezien tegen de achtergrond van de inmiddels sterk toegenomen kennis van middeleeuwse houtconstructies (5) kon deze oude kap zonder meer als 14e eeuws geïdentificeerd worden!

Het zal nog wel even duren, voor er wederom een grondige aanpak van de Domtoren zal plaatsvinden. maar men beschikt dan, dankzij het „Memorandum“, over adviezen, waaraan een halve eeuw van studie ten grondslag ligt en die men zeker goed ter harte zal nemen!

MEMORANDUM - St. MONICAKERK c (3)

Een derde mogelijkheid zou zijn: aankoop van het gehele terrein met gebouwen door de gemeente, sloop van het kerkgebouw, mogelijk ook van het kloostergebouw en behoud van de toren.

De toren zou dan vrijstaand in een te ontwerpen plein- en plantsoenaanleg moeten worden gezien passend in een bestemmings- en herzien verkeersplan van de gemeente. Voorbeelden van vrijstaande torens, waarvan het aansluitende kerkgebouw werd afgebroken, zijn binnen en buiten de landsgrenzen aan te wijzen. In Parijs valt de Tour St. Jacques te noemen. Soissons heeft haar torenfront van de afgebroken Abdij St. Jean de Vignes. In Leeuwarden de Oldehove, in Amersfoort de O.L. Vrouwetoren, in Zierikzee de St. Lievens Monstertoren - om het bij de meest bekende gevallen te laten.

Uit: Th. Haakma Wagenaar, Memorandum Monicakerk. 1973

Maar dit artikeltje zou blijkens de titel, niet geheel aan het aspect „Domtoren“ worden gewijd. Het is verleidelijk, maar daarvoor zou een samenspel met de besprokene nodig zijn, die in een „verjaardagsfelicitering“ als deze niet goed mogelijk is. In 1936 voltooide hij zijn boek over de Buurkerk (6), een werk dat in feite als zijn proefschrift is op te vatten. Hij studeerde aan de School voor Bouwkunst in Haarlem. Promoveren was van daaruit niet mogelijk - als hij dat overwogen zou hebben. In feite presenteert hij in dit boek een manier om een gecompliceerd middeleeuws gebouw op zijn bouwgeschiedenis te onderzoeken, die hem in andere samenhang zeker de doctorstitel had bezorgd. Als architect voert hij een bescheiden aantal zeer zorgvuldige restauraties uit, in stad en provincie (7), een enkele maal daarbuiten. Zijn werkwijze, het zelf uitwerken van vrijwel ieder detail, maakt een grote productie onmogelijk. Hij heeft ook weinig gebouwd, maar wel enkele verbouwingen uitgevoerd. Voor mij is het de restauratie van het huis Drakenburg, Oudegracht 114, geweest, waarbij we het meest contact hadden en waarbij ik van zijn zorgvuldigheid en visie kon profiteren.

Van zijn vele historische studies noem ik met name die over de Mariakerk (8) en over de Bijlhouwerstoren, omdat juist daarin weer zo sterk naar voren komt hoe hij vanuit één object een beeld weet op te bouwen over de relatie tussen de middeleeuwen en hun bouwwerken.

Over zijn enorm belangrijke functie als onderzoeker/dokumentator bij de restauratie van de Vijf Hervormde Kerken in Utrecht wordt elders in dit nummer gesproken.

Ik eindig daarom met enkele opmerkingen over Haakma Wagenaars commissie werk. Vele jaren had hij zitting in het gemeentelijk Welstandstoezicht (9); met een kijk op het „echte“ en het „onechte“ in de nieuwe architectuur, die gestoeld is op de kennis van zeer essentiële uitgangspunten bij het bouwen, die hij uit zijn vele studies over oude architectuur destilleerde.

Sinds enkele jaren maakt hij nu deel uit van de gemeentelijke monumentencommissie. Deze dankt aan hem een groot aantal, op scherpe waarneming - tegen de achtergrond van een fenomenale kennis van de stad - berustende en van veel fantasie getuigende, adviezen. Van een enkel advies, dat bij de helaas verloren slag op de toren van de Monicakerk, neem ik hierbij de suggestieve „mogelijke oplossing“ - schets (met bijbehorende toelichting) - over.

Het heeft, als bij Gerrit Rietveld, een tijd geduurd voor men in wat bredere kring doorhad, dat er door Toon Haakma Wagenaar zeer bijzondere dingen worden gepresteerd. Hij is nu tot ieders verbazing 70 en het inzicht breekt door, dat Utrecht in haar midden heeft, wat Meischke elkders in dit nummer noemt „het wonder van Wagenaar“.

C. L. Temminck Groll

- (1) Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren, Architectuur en bouwgeschiedenis*, Gemeente Utrecht, april 1975. De opdracht werd verstrekt op 6 okt. 1970 door de hoofddirecteur van Openbare Werken, de heer J. H. Hogendoorn.
- (2) Het zelfde geldt voor zijn onderzoek met planreconstructies van de toren van Zierikzee, gepubliceerd in het Bulletin KNOB 1971, p. 31, *Het voltooiingsontwerp voor de St. Lievens Monstertoren te Zierikzee*.
Hoewel de tekeningen binnen het kader van de mogelijkheden van dit orgaan, zeer goed gereproduceerd zijn, is het toch nog wel héél wat anders, om deze „in het echt“ te zien! Het betreft hier een studie, die in eerste instantie is uitgewerkt t.b.v. het eerste Icomos-congres (International Council of Monuments and Sites), Parijs 1957.
- (3) Zoals Haakma Wagenaar zelf meermalen stelt, zijn verschillende van zijn visies ontwikkeld samen met G. C. Labouchère.
- (4) Jaarboek Oud Utrecht 1938 p. 24, *De Spits van den Domtoren*.
- (5) Vooral dankzij de studies van H. Janse.
- Zelf heb ik de volgende mening over de reden, waarom de commissie de steilere helling voorstond, een reden die schuil gaat achter de ook toen al eigenlijk weinig overtuigende argumentatie die werd aangevoerd.
Eeuwenlang gold de Domtoren als hoogste van het land. Na de vernieuwing van de spits van de Nieuwe Kerk te Delft (na brand 1872) was Delft net iets hoger. Vanuit een „middeleeuwse rivaliteit“ lag het voor de hand, dat het verleden wel wat mocht worden „bijgeslepen“ om Utrecht zijn ereplaats te hergeven!
- (6) Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht, proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuwsche monument*, Utrecht 1936.
- (7) Het belangrijkste waren die van de toren te Breukelen en de St. Aegtenkapel te Amersfoort.
- (8) Th. Haakma Wagenaar, *Enige hypothesen van dr. G. C. Labouchère over het middeleeuwse Utrecht*, Jaarboek Oud-Utrecht 1971, p. 13-32.
Bijhouwerstoren nog niet gepubliceerd.
- (9) Daar het „Oversticht“ ééns onder de bisschop van Utrecht viel, is het voor Oud-Utrecht ook belangrijk, dat hij ook dáár meewerkt aan het welstandstoezicht!

DE GOTHIEK EN HET WONDER VAN WAGENAAR

Het bekijken van een doorwerkt gotisch bouwwerk is als een verkwikkende douche, even is men los van het heden en even doorbreekt men de sleur der eigen gedachten.

Het bekijken van een gotisch gebouw met Toon Haakma Wagenaar werkt als een sauna, er dringt iets binnen door alle poriën, het hart gaat sneller kloppen en men voelt zich een ander mens.

Het begint eigenlijk heel gewoon, net als wij het allemaal doen: kijken naar wat er is. Heel geleidelijk komt dan het andere thema: kijken naar wat er niet meer is en kijken naar wat er had kunnen zijn en er misschien

nooit geweest is. Proberen om de stoutste dromen van vroeger te grijpen en te overtreffen. Als je even mee mag kijken door de ogen van Toon is er geen steen meer die in rust is, alles beweegt en groeit. Ieder profiel zet zich voort, vindt een beëindiging, die gelijk weer een inleiding is tot iets nieuws. Vormen volgen uit elkaar en komen eerst tot rust in de laatste fialen, hoog in de strakke en ijle avondlucht.

Wanneer Toon een pijlerbasement bekijkt ziet hij meteen het kapiteel, de scheibogen, het triforium, de gewelfribben en de balustrade op het dak die erbij horen. Het is een even scherp als creatief zien. Een zien dat zich vaak als bij voorkeur op het onvoltooide schijnt te richten, om dan met een onbedwingbaar gemak en plezier het verhaal af te maken. Een blik die ook gemakkelijk een breuk in het verloop herkent en bespeurt op welk punt de ene meester het werk van de andere heeft overgenomen. Waar wij één gotisch gebouw zien staan, ziet hij er minstens drie of vier te gelijk en door elkaar heen. Gebouwen zoals elk van de meesters gemaakt zou hebben wanneer hij het werk van de fundering tot het dak had kunnen afmaken.

Men kan zich een Wagenaar niet anders voorstellen dan in Utrecht, de meest gotische stad van ons land. Het is alsof door een wonder een der middeleeuwse dombouwmeesters in leven is gebleven als een prehistorische diersoort en zo af en toe nog wel eens door de straten wandelt, aanspreekbaar is en antwoord geeft op onze vele vragen. Het is een dombouwmeester die niet alleen precies op de hoogte is van wat hij zelf deed, doch ook alle verhalen kent die in zijn geliefde en vertrouwde bouwloods de ronde doen over zijn voorgangers en daarover met smaak kan vertellen.

In een nuchtere bui zou men zich wel eens kunnen afvragen: wat is die Wagenaar nou eigenlijk, de laatste middeleeuwse bouwmeester of het eindpunt (en wellicht ook het hoogtepunt) van de neo-gothiek. Sprong de vonk, die zo kenmerkend voor hem is, op hem over van Jan van den Doem of van dr. P. J. H. Cuypers? In het laatste geval schijnt het wonder Wagenaar in deze natuurwetenschappelijke tijd iets gewoner. Immers de vonk hoefde minder ver te springen, hetgeen ons waarschijnlijker voorkomt.

Toch is het de vraag. Want is de tijd eigenlijk wel een dimensie en is de gothiek soms niet dichterbij dan de neogothiek? Kan die vonk uit de middeleeuwen niet heel goed over springen door de geleiding van de gebouwen die uit die tijd bewaard bleven, die Wagenaar van zijn jeugd af hebben omringd en waarvoor hij zoveel enthousiaster is dan voor de neo-gothische producten. Wij maken vaak de fout de bouwstijlen teveel tijdgebonden te zien. De gothiek is een manier van denken die ook nu nog beoefend kan worden. Al zijn gotische „verwezenlijkingen“ wat moeilijk tegenwoordig (1), gotische gedachten blijven mogelijk. De vaardigheid waarmee Wagenaar dergelijke gedachten